

Arap Harfli Yazının Türkçenin Söz Varlığında Bıraktığı İzler

Seyfullah Türkmen*

Özet: Türkler başlangıçtan bugüne kadar Köktürk, Uygur, Arap, Kiril, Latin gibi yazı tipleri kullanmışlardır. Bunlar arasında en uzun süre kullanılanı Arap harfli yazı olmuştur. Bu çalışmada Türkiye Türkçesindeki Arap harfli yazıya işaret eden söz varlığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap harfli yazı, Türkçe, söz varlığı.

Traces of the Arabic Scripture on the Turkish Vocabulary

Abstract: The Turks have used many scripts like Runic, Uiguric, Arabic, Cyrillic, Latin from past to present. The Arabic script was used for the longest duration than the others by the Turks. In this study, the vocabulary of Turkish which indicates influence of Arabic scripture on Turkish will be evaluated.

Key Words: The Arabic script, Turkish, vocabulary.

İnsanlık tarihiyle kıyaslandığında yazının bulunması çok geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Yazının hayatımızdaki yeri sözden sonra gelir; ancak hayatımızda yazı, sözden daha büyük bir yer işgal etmeye başlar. Ses ve görüntünün kayıt ve naklinin yapılamadığı devirlerde insanın en büyük yardımcısı yazı olmuştur. Gök kubbe altında söylenen sözler ses hâlinde uçup giderken, yazıya geçirilince baki bir sedaya dönüşme imkânı kazanmıştır.

Bilindiği üzere dilin gerçekte yazıyla hiçbir ilgisi yoktur. Yazı, dili kaydetmeye yarayan bir şifreleme sistemi, bir resimdir. Türkler başlangıçtan bugüne kadar Köktürk, Uygur, Arap, Kiril, Latin gibi yazı tipleri kullansalar da dilleri daima Türkçe olmuştur. Okuma ise bu şifrelerin doğru değerini bulma işlemidir. Burada Köktürk Kitabelerinin bulunması ve bu yazıların çözümü hatırlanmalıdır.

Türklerin yaklaşık olarak 1000 yıl boyunca kullandığı Arap harfli yazı, yerini 1 Kasım 1928 tarihinde Latin harflerine bırakmıştır. Bu alfabe değişikliğinin sebepleri, nasıl gerçekleştiği konusu üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Bu sebeple bu yazıda bu tür konular üzerinde durulmayacaktır. Arap

* Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / YOZGAT
turkmens74@yahoo.com

harfli yazıdan Latin harflerine geçişimiz üzerinden seksen yıl geçmiştir. Bununla birlikte Arap harfli yazıya işaret birçok söz varlığının bugün de kullanılmaya devam etmesi dikkat çekicidir. Bu yazıda Türkiye Türkçesindeki Arap harfli yazıyı hatırlatan söz varlığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Arap harfli yazıdan ayrı düşünemeyeceğimiz ebcet hesabına, Arapça tarih kayıtlarına gönderme yapan söz varlığı da bu grupta değerlendirilecektir.

Yaklaşık olarak 1000 yıl boyunca kullanılan bu yazının, Türkçenin söz varlığında kelime, deyim, kalıp söz ve atasözü şeklinde bıraktığı izleri şöyle sıralayabiliriz:

1. altmışaltıya bağlamak

Türkçe Sözlük'te “*altmışaltı* is. Altmış altı sayı almakla kazanılan bir çeşit iskambil oyunu. *almışaltıya bağlamak* geçici bir çözümle durumu kurtarmış görünmek.” (TS 2005: 85) biçiminde açıklanmış olan bu deyim bir de Arap harfli yazıya dayanan ebcet hesabına göre bir anlamı vardır.

Ebcet hesabında *elif* 1, *lam* 30, *güzel he* de 5 değerine sahiptir. İki *lam* kullanıldığı için Allah (الله)) isminin ebcet hesabına göre değeri 66 eder. Buna göre *altmışaltıya bağlamak* “bir işi sağlam bir biçimde yapıp sonunu beklemek” anlamında kullanılmaktadır (Gölpınarlı 2004: 22).

Altmışaltıya bağlamak ile ilgili bu iki farklı anlamdan tasavvufî olanın daha eski olduğunu düşünmekteyiz. Altmışaltı oyunuyla ilgili olan “geçici bir çözümle durumu kurtarmış görünmek” anlamı ise önce argoda başlayıp daha sonra standart dile girmiş olmalıdır.

2. ayın çatlatmak

Arap alfabesindeki on sekizinci harfin adı *ayın* (ع)’dir. Bu harfin temsil ettiği ses gırtlakta boğumlanarak çıkarılan bir ses olduğu için *ayın çatlatmak* ifadesi kullanılmıştır. *Ayın* harfiyle karşılanan ses, Türk insanının çıkarmakta zorlandığı seslerden biridir. Bu sebeple bu sesin içinde bulunduğu kelimeyi telaffuz edenlerin iyi bir eğitimden geçtikleri kabul edilir.

3. cim karnında bir nokta

“Hiçbir bilgisi olmayan, cahil; acemi, toy” (TS 2005: 370) anlamlarında kullanılan *cim karnında bir nokta* deyiminde geçen *cim* (ج), Arap alfabesindeki beşinci harfin adıdır. Bu deyim anlamını kavramak için eski hocaların Arap alfabesini öğretme biçimine göz atmak şarttır. Okuma-yazma öğretmek amacıyla harflerin belli şekillere benzetilerek kavratılması eskiden beri kullanılan bir yöntemdir. Günümüzde ilköğretim başlangıcındaki çocuklara Latin harfleri “*A* çadır, *B* gözlük, *E* tarak, *C* ısırlmış simit, *O* simit, *h* sandalye, *T* kazma, *Y* sapan” gibi benzetmelerle öğretilmeye çalışılırken, eskiden de Arap harfleri “*elif* (ل) mertek (üvendire/ öğendire) gibi ya da *elif*’te bir şey yok, *be* (ب) tekne gibi, *te*

(ت) de ona benzer, *se* (ث) de ona benzer. *Cim* (ج) karnında bir nokta, *ha* (ح) da ona benzer. *Fe* (ف) kuzu başlı, *kaf* (ق) koyun kafalı. *Lamelif* (ل) in ayakları dolaşır. *Sin* (س) üç dişli, *şın* (ش) da ona benzer. *Sad* (ص) tek gözlü, *dat* (ض) da ona benzer. *Dal* (د) beli bükülmüş, *zel* (ذ) de ona benzer. *Ye* (ی) yılanı benzer vs.” biçiminde kavratılmak istenmiştir (Tökel 2003: 12-13).

Çocuklara alfabe öğretirken kullanılan “cim karnında bir nokta” ifadesi, büyüklerin dilinde cahillerin simgesi olmuştur. Bunda “cahil” kelimesinin ilk sesinin yazıda *cim* ile gösterilmesi etkili olmuştur.

4. çifte vav çevirmek / vavsız evliya

Muharrem ayında dergâhlarda aşure pişirilirken kazanın başına iki kişi geçerek sağdan sola, soldan sağa olmak üzere aşureyi karıştırırlar. Böylece kazanın dibinin tutması engellenmiş olur. Aşureyi bu tarzda karıştırmaya *çifte vav çevirmek* adı verilir. Ayrıca *vav* (و) ebcet hesabında altıdır. *Çifte vav* altmışaltı eder. *Çifte vav çevirmek* Allah adını anmak demektir. Cami, tekke duvarlarına resmedilen “çifte vav” da Allah ismine işaret eder (Gölpınarlı 2004: 76-77).

Arap alfabesiyle “evliya” kelimesi “v”siz yazılırsa “İlya” okunmaktadır. “İlya” ise yaygın kullanılan bir Hristiyan adıdır. Sözleri ile hareketleri, sureti ve sireti birbirine uymayan; ancak kendisinin erenlerden olduğu iddiasını taşıyanlar için *vavsız evliya* tabiri kullanmak ince, kinayeli bir anlatım tarzıdır (Gölpınarlı 2004: 324).

5. elifi / elifi elifine / elifi mertek sanmak / elifte bir şey yok

Bu söz varlığı Arap alfabesinin ilk harfi olan *elife* (ة) işaret etmektedir. *Türkçe Sözlük*’te *elifi* “Bantlarla süslenmiş: ‘Başında elifi taç vardı, pek güzel, pek ışıklı bir taçtı bu.’ -N. Araz”, *elifi elifine* “tam, tam olarak, noktası noktasına: ‘Saat şimdi elifi elifine dokuzu gösteriyordu.’ -H. Taner, *elifi mertek sanmak* çok cahil olmak: ‘Bir şişe görürsün, üstünde ilaç yazar. Benim gibi elifi mertek sanan takımdansan şurup sanır içersin, zehirlenip ölürsün.’ -R. N. Güntekin.” biçiminde geçmektedir (TS 2005: 627).

Elifi kelimesi “elife benzeyen, elif gibi” anlamındadır ve *elife* benzetilen kemer ve kuşak için *elifi nemed*, üstü sivri olan taç için de *elifi taç* ifadesi kullanılmaktadır (Gölpınarlı 2004: 109-110).

Bugün *harfi harfine* şeklinde kullandığımız ifade yerine *elifi elifine* biçimini görmekteyiz. Burada elif bütün harflerin bir temsilcisi durumundadır. Elif alfabe içinde en çok hususiyet kazanmış harf durumundadır. Zaten bütün harflerin eliften geldiğine dair bir inanç da vardır. Buna göre bütün harfler elifin çeşitli görünüşlerinden ibarettir. Mesela *be*, *te*, *se* harfleri uçları kıvrılmış birer *elif*; *fe*, *kaf*, *vav* harfleri ise tepesi yuvarlak bir şekle döndürülmüş birer *elif* olarak değerlendirilmektedir (Tökel 2003: 83-85).

Elifi mertek sanmak ifadesinin oluşumunda ve *elifte bir şey yok* ve *cim karnında bir nokta* deyiminde olduğu gibi eskiden okullarda kullanılan harf öğretim yöntemi etkili olmuştur. Çocuklara *elif* harfi öğretilirken o bölgede yaygın olarak kullanılan nesnelere benzetme yapılmıştır. Bu nesnelere biri *üvendire* (öğendire) “çift öküzlerini yürütmek için kullanılan, ucuna nodul çakılmış uzun değnek, gönder” (TS 2005: 2068) diğeri de *mertek* “yapıda kullanılan dört köşe veya yuvarlak, kalınca ağaç” (TS 2005: 1376) olarak karşımıza çıkar. Bu ifade ile nitelenen kişinin daha alfabe öğrenme safhasından ileri geçemeyecek kadar ilimden nasipsiz biri olduğu kastedilmiş olur.

Elif harfi çocuklara öğretilirken kullanılan bir diğer ifade ise *elifte bir şey yok* şeklindedir. Bu ifadenin de *elif* harfinin şekliyle olan ilişkisi açıktır. Düz ve dik bir çizgi şeklinde yazılan *elif*’te ne nokta, ne baş ne de kıvrım vardır. Başta, ortada veya sonda değişikliğe uğramaz. Harfin yazılışında görülen bu hususlar sebebiyle *elifte bir şey yok* ifadesi meydana gelmiş olmalıdır. Gölpınarlı bu geleneğin *elif çizî nedâred* biçiminde Farslarda da bulunduğunu belirtmektedir. *Elifte bir şey yok* veya Farça biçimi olan *elif çizî nedâred* ifadesinin Mevlevilikte “olgun, gerçek er, kendi benliğinden geçmiş, hiçbir şeyle kayıtlı olmayan kişi” için kullanıldığı belirtilmektedir (Gölpınarlı 2004: 108-109).

Asıl konumuz olmadığı için harflerin sembolik anlamlarına sadece işaret edip geçmekle yetineceğiz (ayrıntılı bilgi için bk. Tökel 2003). Divan şiirinde bir sembol olarak kullanılan en başta gelen harf *elif*’tir. *Elif*’in bu tür mecaz anlamlar kazanmasında yazılış şekli, görüntüsü etkili olmuştur. Sevgili, âşık ve diğer varlıkların simgesi olma konusunda en çok kullanılan harf *elif*’tir. *Elif*’in ebce hesabında “bir”i karşılması ve Allah isminin *elif*’le başlaması sebebiyle bu harf “vahdet” ve “ulviyet” anlamı kazanmıştır. Ayrıca şekil olarak düzgünlüğü sebebiyle “sevgilinin boyu” ve “doğruluk” sembolü olarak kullanılmıştır. Âşığın sinesindeki çizgi hâlinde yaralar için de *elif çekmek* ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz (Tökel 2003:106).

6. fi tarihinde / sittinsene

Türkçe Sözlük’te “oldukça eski bir zamanda, bir zamanlar” (TS 2005: 707) anlamında kullanıldığı kayıtlı *fi tarihinde* ifadesinin Arap harfli yazıyla birlikte kullanılmış olan tarih kayıtlarıyla ilgisi vardır. Eski eserlerin sonundaki tarihler genellikle Arapça yazılır; yazılış tarihinden önce de Türkçe *-de* ekini karşılayan Arapça *fi* biçimi kullanılırdı. Mesela *Fi 25 Muharrem* “Muharrem ayının 25’inde”, *fi yevminâ* “günümüzde” anlamlarını taşır. Arap harfli yazıyla birlikte bu tür tarih kayıtları da tarihe karışmış ve *fi tarihinde* ifadesi de Türkçede “oldukça eski bir zamanda, bir zamanlar” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

“Sonu gelmeyecek kadar uzun zaman, ömür boyu” (TS 2005: 1778) anlamında kullanılan *sittinsene* de Arapça *sittin* (altmış) rakamıyla ilgilidir. Türkçede kesretten kinaye olarak “uzun süre, ömür boyu” anlamlarını kazanmıştır.

7. irapta mahalli yok

Türkçe Sözlük'te “hiçbir değeri ve önemi yok” (TS 2005: 979) anlamı verilen bu ifade Arapça dil bilgisi kurallarına işaret eden bir gramer terimidir. *İrapta mahalli olmamak*, Arapça gramer kaidelerine uygun düşmemeyi ifade ederken zamanla bugünkü anlamını kazanmıştır.

8. lam elif çevirmek (çizmek) / lamı cimi yok

“Kısa bir süre dolaşp gelmek” (TS 2005: 1297) anlamında kullanılan *lam elif çevirmek (çizmek)* ifadesinde Arap alfabesindeki *lamelif* (ل) harfine işaret edilmektedir. *Lam* ile *elif*'in birleşmesinden oluşan bu harf, gidip tekrar gelinen bir yol resmini hatırlattığı için bu tabir meydana gelmiştir.

“Değişmez, kesin, başka yolu yok” (TS 2005: 1297) anlamı taşıyan *lamı cimi yok* ifadesinde de Arap alfabesinin yirmi üçüncü harfi olan *lam* ve beşinci harfi olan *cim* hatırlatılmaktadır. Ömer Asım Aksoy *lam cim* için “Arapça ‘layecuz’ yani ‘caiz değil’ sözünü imleyen bir kısaltma” (Aksoy, 1984: 805) açıklamasını yapmaktadır. Buna göre eski Müslüman Türk halkı arasında sık kullanılan bu “layecuz (caiz değil)” sözü zamanla *lam cim* gibi algılanmaya başlanmış olmalıdır. Arapça bilmeyen Türk insanının Arapça ifadeleri benzer algılamaları için *allem etmek kalem etmek* ‘bir işi istediği duruma getirmek için her türlü kurnazca çareye başvurmak’ (TS 2005: 79) ve *laga luga etmek* (yapmak) ‘boş konuşmak’ (TS 2005: 1294) örneklerinin de gösterilebileceğini düşünmekteyiz.

9. mimlemek /mim koymak / mimli/ mimsiz medeniyet

Burada da Arap alfabesinin yirmi dördüncü harfi olan *mim* (م) kastedilmektedir. Eski eserlerde tashih edilen yerlere, dikkat çekilen, işaret edilen yerlere unutulmasın diye ya *mim* harfi yazılır ya da *mum* yapıştırılır. Ayrıca askerlik teşkilatında yoklama sırasında yerinde olmayan askerin künyesi yanına da *mim* işareti konulmaktaydı. Bu işe de *künye mimlemek* adı verilirdi (Pakalın 1983: 341). *Mim koymak* veya *mum yapıştırmak* ifadesi bu gelenekle ilgilidir. Her yerde ve her zaman *mum* bulunmadığı, daha kolay bir yöntem olduğu için *mum yapıştırmak* yerine tashih işlerinde *mim koymak* yaygınlaşmış olmalıdır. Önemli tashih maddesi olan *mum* kelimesinin yazımında kullanılan ilk harf *mim* olduğu için *mum koymak (yapıştırmak)* ifadesi, *mim koymak* biçimine dönüşmüş olmalıdır. Ayrıca “mahzurlu” kelimesinin ilk harfinin *mim* olması da bu kullanımda etkili olmuştur. Böylece isminin başına *mim* konulan kişi, dikkat edilmesi, gözden kaçırılmaması gereken biri durumuna gelmektedir.

Bu geleneğin etkisiyle *mimlemek* ‘birini hoş gitmeyen veya iyi olmayan bir davranışı dolayısıyla hakkında iyi düşünülmeyenler arasına koymak’, *mimli* ‘genellikle davranışlarından kuşku duyulan, kötü olarak bilinen, mimlenmiş’ (TS 2005: 1398) gibi kelimeler oluşmuştur. Son iki tabirde “malum” kelimesine gönderme yapılmış olması da düşünülebilir.

Mimsiz medeniyet ifadesinde de *medeniyet* kelimesinin yazılışına bir gönderme yapılmaktadır. *Medeniyet* kelimesinin ilk harfi olan *mim* yazılmadığında ortada *deniyyet* gibi bir biçim kalmaktadır ki bu da “alçaklık, zelillik, ahlaksızlık” anlamlarını çağırır.

Mim harfi eski şiirimizde çok kullanılan bir simgedir. Baş tarafının kapalı ve küçük bir daire gibi oluşu sebebiyle *mim*, sevgilinin ağzına benzetilmiştir. Ayrıca içinde geçtiği *Muhammed*, *Ahmed*, *nem*, *meded* vb. kelimeleri de çağırır (Tökel 2003: 193).

Türklerin yaklaşık bin yıl boyunca kullandığı Arap harfleri Türkçenin söz varlığında da kendisini hissettirmektedir. Bugün Latin harflerine geçişimiz üzerinden seksen yıl geçmiş olsa da Arap harfli yazıya işaret eden birçok söz varlığı kullanılmaya devam etmektedir. Bu tür örnekleri bir araya getirmenin Türkçenin söz varlığı çalışmalarına bir katkı sağlayacağı görüşündeyiz.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-3*, TDK yayınları, Ankara.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (2004), *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- PAKALIN, İsmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1-3*, MEB Yayınları, İstanbul.
- TÖKEL, Dursun Ali (2003), *Divan Şiirinde Harf Simgesiliği*, Hece Yayınları, Ankara.
- TÖKEL, Dursun Ali (2005), *Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yayınları, Ankara.